

Nevenka Troha

Predgovor

Druga svetovna vojna je v svoje kolesje potegnila vse dele slovenskega naroda, pred tem razdeljenega med štiri države. Velika večina Slovencev je v zmagi nad nacizmom in fašizmom videla ne le ohranitev narodovega obstoja, ampak tudi možnost bolj pravičnih meja s sosedi, mnogi, zlasti levica s komunisti na čelu, pa tudi možnost za socialne spremembe. Vzporedno z razvojem odpora so okupacijske oblasti stopnjevale nasilje tudi nad civilnim prebivalstvom. Hkrati pa so nasprotja med partizanskim in protipartizanskim taborom prerasla v kolaboracijo slednjih z italijanskim in nato nemškim okupatorjem. Tak razvoj je v Ljubljanski pokrajini vodil v državljansko vojno, ki se je razvijala v pogojih okupacije in hudega okupatorjevega terorja. Nasilje so izvajale vse v vojno vpletene strani.

Vojnemu nasilju je kot epilog medvojnega dogajanja sledilo povojno, ki so ga izvajale nove jugoslovanske (slovenske) komunistične oblasti. Potekalo je v več valovih, ki so si v sami izvedbi aretacij in usmrnitev sicer podobni, so pa izhajali iz različnih predpostavk. Časovno prve (začetek maja 1945) so aretacije, deportacije in usmrtitve na osvobojenem in zasedenem območju Italije (t. i. fojbe), ki so jim bili izpostavljeni po večini Italijani, pa tudi Slovenci. Drugi val pa je nasilje, ki so ga oblasti izvajale nad vrnjenimi in aretiranimi pripadniki domobranstva, pa tudi civilisti. Velik del le-teh je bil brez sodbe usmrčen. Če ob številu vojnih in povojnih smrtnih žrtev upoštevamo še pobegle in izgnane s slovenskega državnega prostora, so bile njegove populacijske izgube od 146.000 do 150.000 ljudi. Hkrati pa je na slovenskem ozemlju prišlo do izvensodnih usmrtitev pripadnikov drugih narodov, zlasti hrvaških ustašev in domobrancev ter srbskih četnikov, pa tudi civilistov, ki so bili zajeti na tem območju, ali pa so jih zavezniki vrnili jugoslovanskim oblastem.

Jugoslavija (in v njej Slovenija) se je v nove razmere povojne Evrope prebudila v »jugoslovansko«¹ različico totalitarne socialistične družbene ureditve, začetki katere segajo že v medvojno obdobje. Komunistični partiji Jugoslavije se je med letoma 1945 in 1953 uspelo s spretno in brezkompromisno politiko utrditi na oblasti, to pa je neizogibno pomenilo tudi družbo represije. Pri tem je ključno vlogo odigrala tajna politična policija (Ozna, UDV), ki je bila najbolj zaslužna za uvajanje popolnega monopola oblasti, ideološke enotnosti in duhovne enoglasnosti. Neposredno po vojni je tajno izvajanje »revolucionarnih ukrepov«² postalo vsakodnevna praksa. Slovensko družbo so pretresale aretacije, zasliševanja, mučenja, likvidacije, ustanavljanje taborišč, preseljevanje ljudi, prisilna dela, cenzure, nameščanja lojalnih ljudi na ključna delovna mesta, izločanje režimu nenaklonjenih ljudi s šol, univerz, akademije znanosti, kratenje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, politični procesi, nasilne razlastitve, zaplembe, in še bi lahko naštevali. Oblast je tako hotela preoblikovati dotedanjo družbeno, politično, ekonomsko in kulturno podobo v novo socialistično

stvarnost z delavstvom kot temeljem družbe, in njeno politično avantgardo, komunistično partijo. Pomemben element totalitarne družbe je bilo sodstvo, kjer so bolj kot pravna izobrazba za sodniški položaj postala pomembna politična merila.

Jugoslovanski sistem je prehajal od grobega totalitarnega sistema v prvih povojnih letih do bolj mehkega avtoritarnega, v katerem se je med drugim krepila vloga zakonodaje v kaznovanju političnih nasprotnikov in običajnih kriminalcev. Zgovoren dokaz je odnos do smrtne kazni. Do leta 1950 so bile te izrečene večinoma za t. i. politični kriminal, od začetka petdesetih let naprej pa je njihovo število drastično padlo, izrečene pa so bile le za klasična kriminalna dejanja. Ob koncu petdesetih let prejšnjega stoletja je bila v Sloveniji izvršena zadnja smrtna kazen, čeprav je ta še ostajala del kazenske zakonodaje. V začetku šestdesetih let pa najdemo tudi že prve objave v medijih, ki smrtno kazen postavijo pod vprašaj.

Članki, zbrani v tej tematski številki Prispevkov za novejšo zgodovino, obravnavajo različne etape medvojne in povojne represije, od okupatorjeve, njegovih sodelavcev, pripadnikov osvobodilnega gibanja do represije povojnih jugoslovanskih pa tudi zavezniških oblasti, primerjalno pa dogajanje v Italiji, Avstriji, na Hrvaškem in Madžarskem. To problematiko smo tako umestili v širše zgodovinsko dogajanje (danes se večinoma obravnavajo le posamezni vidiki) z namenom, da bi tako lahko bolje razumeli burni čas med drugo svetovno vojno in v prvih povojnih letih.

Zgodovinopisje si (tudi) s to tematsko številko Prispevkov za novejšo zgodovino prizadeva, da bi metodološko zvesto odgovorilo na pereča in polarizirana vprašanja, in za racionalno strokovno utemeljeno obravnavo na podlagi ohranjene dokumentacije in umeščeno v širši družbeno-politično-vojaški kontekst. Pričakujemo, da bo objava teh člankov vzbudila zanimanje med zgodovinarji v Sloveniji kot tudi v širšem evropskem prostoru, saj je tematika oblik in izvorov represije še vedno predmet obsežnih polemičnih razprav med zgodovinarji iz vse Evrope. V slovenski družbi in zgodovinopisju se pojavlja nasilje / represija kot eno osrednjih spornih vprašanj, povezanih tako z odporiškim gibanjem, revolucijo in kolaboracijo kot povojnim dogajanjem, zlasti z vprašanjem izvensodnih usmrtitev.

Ta tematska številka Prispevkov za novejšo zgodovino, posvečena represiji med drugo svetovno vojno in po njej pri nas in v sosesčini, je nadaljevanje sistematičnega raziskovalnega dela, ki ga v zadnjih letih izvaja Inštitut za novejšo zgodovino in tudi raziskovalci na drugih inštitucijah tako v Sloveniji kot v sosednjih državah. Razprave nekaterih od njih objavljamo v tej publikaciji, ki je nadgradnja dveh projektov inštituta, in sicer projekta Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje, ter projekta Represija v Sloveniji med letoma 1945 in 1963 – strukturna analiza različnih etap povojnih pobojev in drugih oblik represije. Rezultat prvega, ki je bil financiran iz različnih javnih virov, je popis več kot 97.000 žrtev druge svetovne vojne in povojnih žrtev (do konca leta 1945), ki so imele stalno bivališče na ozemlju današnje Republike Slovenije, drugega, ki se je iztekel 30. aprila 2012 in ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (J6-2297), pa so članki, objavljeni v tej publikaciji, avtorjev Aleša Gabriča, Borisa Mlakarja, Zdenka Čepiča, Žige Koncilje in Nevenke Troha. Drugi del rezultatov projekta o represiji, ki zajema prispevke,

v katerih so v ospredju usode posameznih kategorij in tudi posameznikov, ki so bili žrtve povojne represije, bo skupaj s temeljnimi viri objavljen predvidoma do konca leta 2013 v 7. številki zbirke Inštituta za novejšo zgodovino Vpogledi.

Naj v sklopu raziskovanja te tematike omenim tudi odmevni mednarodni znanstveni posvet z naslovom Represija med 2. svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in sosednjih državah, ki je bil 7. in 8. novembra 2012 v Ljubljani, in ga je ob finančni pomoči ARRS pripravil naš inštitut. V zaključni fazi je tudi priprava doktorske disertacije mladega raziskovalca Žige Koncilje z naslovom Politični sodni procesi kot eno izmed glavnih orodij državne represije na Slovenskem v obdobju Kraljevine Jugoslavije (1929–1941) in v prvih letih po 2. svetovni vojni (1945–1953).

Odperto pa ostaja vprašanje, kako bo z nadaljevanjem raziskav o represiji. Mlademu raziskovalcu se njegova zaposlitev na Inštitutu izteka in za enkrat ni možnosti za njeno podaljšanje. Inštitut za novejšo zgodovino je namreč na razpis za sofinanciranje projektov za leto 2012 prijavil interdisciplinarni projekt Nasilje med 2. svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji: zgodovina – psihologija – pravo, ki pa je bil žal zavržen.

Kompleksnost dogajanja, izbruh nasilja v njegovih skrajnih oblikah in širok spekter ljudi, ki so bili udeleženi tako na strani žrtev kot izvajalcev nasilja, nas je namreč vodila v zavedanje, da zgodovinopisje ne more dati odgovora na nekatera vprašanja in je nujna pridružitve drugih ved, kot sta pravo in psihologija. V okviru tega projekta smo člani projektne skupine iz vrst zgodovinarjev tako nameravali proučiti nekatere vidike, ki so v dosedanjih raziskavah ostajali v ozadju. Če so bile doslej v središču raziskovanja žrtve, bi zdaj raziskali, kdo so bili izvajalci vojnega in povojnega nasilja, in to ne samo fizični, ampak zlasti tisti, ki so to nasilje iz nacionalnih, ideoloških, političnih vzrokov, ali zgolj iz maščevanja in potrebe ohraniti (pridobiti) oblast, usmerjali, ga »navdihovali« in zaukazali. Raziskali bi tudi primere, ko so se žrtve spremenile v rablje. Med vojno sta bila med najpomembnejšimi vzroki strah in ogroženost, pri povojnem nasilju pa tudi maščevanje in vera v boljši novi svet, ki so ga ogrožali dejanski ali namišljeni nasprotniki. Poseben poudarek bi dali proučevanju odmevov tega nasilja med »navadnimi« ljudmi, kako so ga sprejemali, obsojali, se z njim strinjali, in če, zakaj. Kako je na doživljanje »opazovalca« povojnega nasilja vplivalo nasilje, ki ga je pred tem izvajala nasprotna stran (npr. enačenje Italijanov s fašisti zaradi dvajsetletne dobe fašizma na Primorskem).

Takoj po koncu vojne je oblast ob uvajanju novega sistema, ki ga je štela za pravičnejšega, s pravnimi sredstvi obračunala s tistimi, ki se z novo ureditvijo niso strinjali. Novo pravo pa je v vrsti primerov imelo obliko pravnih pravil, vendar je po vsebini pomenilo kršenje velikega števila svoboščin in pravic, ki so do takrat postale sestavni del vsebinsko pravnega prava. Zato je v določenih primerih mogoče za to uporabiti izraz nepravo, ki je enako ureditev in kršitve temeljnih pravic omogočalo npr. v nacistični državi. Člani projektne skupine iz vrst pravnikov so nameravali proučiti in pravno ovrednotiti t. i. partizansko in povojno zakonodajo, potem pa še prakso uporabnikov prava, kot so sodišča, vojaška in civilna uprava. Vse to bi primerjali s

podobno dejavnostjo odporiških gibanj po Evropi in z obračunom s političnimi nasprotniki oz. sodelavci okupacijskih sil na istem prostoru.

Vojne in druga družbena konfliktna stanja, že po definiciji vključujoča nasilje, se zdijo neizogibna in značilna za človeško vrsto, čeprav podatki različnih znanosti (paleoantropologija, psihologija ipd.) nudijo obilo podatkov, da nam nasilje ni prirojeno, ampak izhaja iz konkretnih družbenih razmer in je »civilizacijski« dosežek. Druga svetovna vojna ni bila ne prvi ne zadnji primer nasilja in okrutnosti, je pa postala prototipična po njegovi skoraj »industrijski« proizvodnji. Nasilni zagon se je zavlekel tudi še v čas neposredno po njej. Ob raziskovanju širših družbeno-zgodovinskih dejavnikov, ki so vodili v nasilje med/nad posameznimi družbenimi skupinami, se zastavlja tudi vprašanje psiholoških vidikov pojava, premislek razlogov za posamezne odločitve, in tega, kaj vodi ljudi v nasilje, posebno zunaj posameznega vojnega spopada ali ob koncu vojne. Če raziskujemo in skušamo razumeti neposredno vojno in povojno dogajanje v Sloveniji (Jugoslaviji), moramo upoštevati celotno dinamiko medvojnega (in celo predvojnega) dogajanja. Pri tem je treba upoštevati trajanje dogajanja, njegove prehodne okoliščine, motivacijo ene in druge strani, ideološke okvire, usmerjajoče v zaznavo nasprotnika, socialne identitete ter negotove razmere ob koncu vojne. Gre za proces dehumanizacije nasprotnika, ki olajša nasilje nad njim, hkrati s prepričanjem, da so lastni nameni dobri in zato v očeh storilca opravičujejo njegovo negativno ravnanje. Psihologi, člani raziskovalne skupine, so načrtovali, da bi celovito osvetlili psihološke pogoje in dejavnike represij, ki so jim bili izpostavljeni prebivalci Slovenije v tem obdobju, in kolektivni spomin nanje.

S tem projektom bi različne vede prvič v Sloveniji skupaj, vsaka s svojega zornega kota in s svojimi raziskovalnimi metodami, dale odgovore na danes še vedno odprta in boleča vprašanja vojnega in povojnega dogajanja, kar bi bistveno pripomoglo k temu, da bi slovenska družba lahko nanj gledala bolj objektivno in ga znala umestiti v čas in prostor. Njegovi odmevi so danes v slovenski družbi namreč še vedno močno prisotni.

Pripis odgovornega urednika

Uredništvo je želelo objaviti tudi članka, ki bi predstavila represijo v drugi svetovni vojni nad Judi v Sloveniji (avtor dr. Andrej Pančur, ki je napisal knjigo Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta, Celje : Zgodovinsko društvo, 2011) ter o posledicah represij, ki so povzročile smrtne žrtve med Slovenci (avtorica dr. Vida Deželak-Barič, vodila je skupino, ki je na Inštitutu za novejšo zgodovino izvajala popis v okviru raziskovalnega projekta žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in zaradi nje oz. CRP Pregled mrljskih matičnih knjig za ugotovitev števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej), vendar naprošena avtorja v dogovorjenem roku svojega teksta žal nista uspela oddati.